

МОЖЛИВОСТІ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Валентина БОГУТА,

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти, природничих і математичних дисциплін та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Марина РУБАН-ШЕРСТЮК,

здобувач ступеня вищої освіти «магістр» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

У статі розглянуто проблему формування загальних компетентностей дитини з особливими освітніми потребами за допомогою арт-терапевтичних технологій під час навчально-виховної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі. Здійснений аналіз наукових пошуків доводить, що у вітчизняній та зарубіжній педагогіці накопичено вагомий досвід, який потребує узагальнення. У результаті теоретичних пошуків з'ясовано, що завдяки своєму міждисциплінарному характеру арт-терапія здатна не лише здійснити терапевтичний чи корекційний вплив на психофізичний стан дитини, а й реалізовувати основні освітні функції. Стаття містить методичні рекомендації, які ґрунтуються на результатах магістерського дослідження та власному досвіді роботи з дитиною з ООП на посаді асистента вчителя.

Ключові слова: дитина з особливими освітніми потребами, арт-терапевтичні технології, навчально-виховний процес.

The article consider a problem of child building common competence with special education needs using of art therapist technologies during teaching and educational work in general education institutions. The analysis of scientific research proves that in domestic and foreign pedagogy, a considerable amount of experience has been accumulated and needs to be generalized. As a result of theoretical searches found out that use of art technology and its elements in training activities on contributes to the personal development of children with SEN through various content lines, its interests and needs, combines

diagnosis and development, harmonizes his inner world, improves or preserves his health, has a positive influence on the physical, emotional, intellectual, social, aesthetic and spiritual state and also helps to develop the key competencies of junior students with special needs. Due to its interdisciplinary nature, art therapy is capable of more than a therapeutic or corrective effect on the psychophysical condition of the child, but also to realize basic educational functions. Article contains methodological recommendations, based on master's research and first-hand experience working with the PLO as an assistant teacher.

Key words: Child with special educational needs, art therapist technologies, learning and formative process.

THE OPPORTUNITIES OF ART THERAPIST TECHNOLOGIES IN BUILDING COMPETENCE OF JUNIOR PUPILS WITH SPECIAL EDUCATION NEEDS

Valentina BOHUTA, Marina RUBAN-SHERSTYUK

Сучасна освітня політика України у своєму розвитку виходить на якісно новий щабель, метою якої є залучення кожної дитини в освітній процес, що забезпечує реалізацію права на освіту кожної дитини, незалежно від особливостей її розвитку. Відповідно до Конвенції ООН про права інвалідів та інших міжнародних документів необхідними умовами отримання якісної освіти для дітей з особливими потребами є вміння педагога здійснювати індивідуалізацію та диференціацію навчального процесу, оцінювати розвиток дитини на основі об'єктивних спостережень за її розвитком, розробляти індивідуальні навчальні програми, тісно співпрацювати з батьками дитини та іншими фахівцями.

З метою покращення успішного освітнього процесу загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивною формою навчання введено посаду асистента учителя, перед яким постає низка завдань: адаптація змісту та методів навчання до можливостей і потреб дитини з особливими освітніми потребами та застосування під час уроку системи додаткових заходів, спрямованих на опанування навчального матеріалу.

Аналіз закордонного досвіду свідчить, що основним завданням асистентів педагога на рівні дошкільної, початкової та середньої освіти є надання допомоги вчителю в організації, підтримці та проведенню освітнього процесу. Зазначимо, що у

міжнародній практиці таку підтримку надають асистенти вчителя, волонтери та члени родини. «Асистент вчителя», «помічник учителя», «парапедагог», «парапрофесіонал» – усі ці терміни позначають посаду працівника допоміжного персоналу [4]. В Україні ж запровадження посади «асистент вчителя» передбачено нормативно-правовими документами, зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України № 635 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 року № 346 і від 14 червня 2000 року № 963 [5, с. 42].

У вітчизняній та зарубіжній педагогіці накопичено вагомий досвід у дослідженні формування професійної готовності педагога. Велика кількість наукових доробків присвячена аналізу професійної освіти (Е. Белозерцева, А. Вербицький, В. Краєвський), проблемі розвитку особистості педагога (С. Сластьонін, А. Кошелева), забезпеченням фахової підготовки асистентів вчителів (А. Колупаєва, А. Заплатинська, І. Луценко, Н. Компанець, Л. Коваль, А. Лапін, Е. Чорнобай, Н. Софій), позитивний вплив мистецтва на формування її загальнокультурної грамотності (І. Дмитрієва, Л. Куненко, С. Міловська, Е. Ютріна та інші).

За офіційними даними Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського у 2019-2020 навчальному році 264 закладах загальної середньої освіти (у 2018 році – 146 шкіл) функціонують 760 інклюзивних класів (у 2018 році – 595 класів), у яких навчаються 1049 дітей з особливими освітніми потребами (у 2018 році – 825 дітей з ООП). У 2020 році показник кількості шкіл збільшився на 45 %. Найбільше таких закладів у містах Полтава, Кременчук, Горішні Плавні, Козельщинській та Пирятинській ОТГ, а також в Полтавському, Лохвицькому та Хорольському районах. Особистісно орієнтоване спрямування освітнього процесу для учнів з особливими освітніми потребами забезпечують 743 асистента вчителя [1]. Цей факт свідчить про те, що роль асистента вчителя у формуванні особистості дитини з особливими освітніми потребами вагома, але проблема потребує подальшого вивчення у сучасній педагогіці. Зокрема, процес опанування компетенцій мистецької освітньої галузі дітьми з особливими освітніми потребами за допомогою асистента вчителя, тому метою статті є теоретичне дослідження впливу мистецтва на формування у

дитини з ООП загальнокультурної грамотності за допомогою арт-терапевтичних технологій.

Варто зазначити, що реалізація основної мети навчання мистецької освітньої галузі у закладах загальної середньої освіти здійснюється за змістовими лініями, що націлені на розвиток креативності та мистецьких здібностей учнів через практичне засвоєння основ художньої мови різних видів мистецтва та способів художньо-творчого самовираження; на пізнання цінностей, що відображають твори мистецтва; на соціалізацію учнів через мистецтво, усвідомлення ними свого «Я» (своїх мистецьких досягнень і можливостей) [2].

Загально відомо, що мистецтво сприяє формуванню ключових компетентностей у процесі висловлювання дітьми своїх вражень від мистецтва; самостійному (чи за допомогою вчителя/асистента) використанню інформаційних технологій для отримання мистецької інформації; формуванню уміння визначати власні художні інтереси, досягнення, потреби; прагненню доцільно використовувати свій час для пізнання і сприйняття мистецтва; участі разом з іншими у мистецьких заходах; використанню мистецтва для отримання задоволення; опануванню народних традицій, мистецтва рідного краю; толерантному ставленню до мистецтва різних народів; проявам творчої ініціативи та намаганню її реалізувати у практичній художньо-творчій діяльності [2]. Згодом це позначиться на професійній діяльності, бажанні постійно розвиватися і, найголовніше, – на вмінні жити в суспільстві. Тобто творчість як потужний адаптаційний метод, що апелює до внутрішніх сил людини, відкриває їй безмежний світ власних можливостей.

Мистецька освітня галузь реалізується через інтегровані курси або предмети з окремих видів мистецтв. Практика доводить, що уведення елементів арт-терапії на цих предметах є найбільш прийнятним та ефективним методом в роботі з дітьми, які мають особливі освітні потреби. В освітньому процесі закладу з інклюзивним навчанням арт-терапія має зайняти належне місце, адже впровадження нестандартних, творчих, немедичних засобів впливу на активізацію внутрішніх ресурсів організму дитини створює, на нашу думку, більше шансів для її розвитку та формування особистості. Зважаючи на те, що сутність арт-терапії полягає у використанні різних видів мистецтва (літературу, музику, живопис, скульптуру, кіно, театр, хореографію, фотографію тощо)

із метою корекції порушень у дітей з особливими освітніми потребами.

На слушну думку В. Цись, розвиваючий ефект образотворчої діяльності полягає у можливості відвернути увагу дитини від його «хворобливих переживань». М. Лібман зазначає, що, використовуючи засоби мистецтва для передачі почуттів людини, можна змінити структуру її світовідчуття. Як свідчать дослідження Л. Лебедевої, використання арт-терапії широко розповсюджується в освітній сфері, де такий напрям отримав назву «арт-педагогіка» і має неклінічну спрямованість [3].

Отже, завдяки своєму міждисциплінарному характеру арт-терапія здатна не лише здійснити терапевтичний чи корекційний вплив на психофізичний стан дитини, а й реалізовувати основні освітні функції. Зважаючи на те, що арт-терапія – багатофункціональний засіб, використання її елементів на предметах із різних видів мистецтва сприяє розвитку особистісних можливостей дитини з ООП, її інтересів і потреб, поєднує діагностику і розвиток, гармонізує її внутрішній світ, сприяє покращенню або збереженню її здоров'я, позитивно впливає на фізичний, емоційний, інтелектуальний, соціальний, естетичний і духовний стан, а також допомагає опанувати певні знання, уміння та навички у мистецькій галузі освіти [2].

Упровадження інклюзивного навчання в заклади загальної середньої освіти полягає у наданні психолого-педагогічного супроводу дитині з особливими освітніми потребами і можливості розвиватися поруч з однолітками. Для розвитку її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь на предметах з окремих видів мистецтв учителю та асистенту необхідно знати і враховувати її вікові та індивідуальні психофізичні особливості й потреби. Діти з порушенням мовленнєвого розвитку, слуху, зору, інтелекту, опорно-рухового апарату, з гіперактивністю та розладами аутистичного спектра мають певні труднощі в процесі художньо-творчої діяльності, сприйняття й інтерпретації мистецтва та комунікацію через мистецтво. Наразі для подолання цих труднощів можна застосувати арт-терапевтичні технології на предметах мистецтва.

Для засвоєння мовлення велику роль відіграють імітаційні можливості, що в дітей з особливими освітніми потребами часто є недостатньо сформованими та розвиненими. Таким дітям складно повторювати або імітувати звуки, наслідуючи вчителя. Необхідні

такі методи впливу на дитину, що сприяють поліпшенню цих процесів. Наприклад, у процесі творчої діяльності учитель та асистент можуть використовувати елементи музикотерапії з метою зняти напруження та емоційно налаштувати дитину: прослухати твір класичної музики, який дитина сприймає позитивно (В. Моцарт «Соната для фортепіано», II частина, фа мажор Adagio). Також можна скористатися пасивним методом стимуляції мовлення, в основі якого лежить сприйняття певних музичних творів, що у специфічний спосіб стимулюють мовленнєву активність дитини (В. Моцарт «Рондо», «Турецький марш»; українські народні пісні «Вийди, вийди, сонечко» (в обр. Л. Ревуцького), «Зайчику, зайчику», «Мак» (в обр. Я. Степового), «Комарик» тощо).

Прогресивні зміни в галузі реабілітації дітей з порушенням слуху сприяють упровадженню у практику арт-терапевтичних технологій серед яких різні види мистецтва розглядаються як спосіб часткового відновлення чи поліпшення усного мовлення, уваги, пізнавальної діяльності тощо. Корекційно-розвиткова робота з формування вимови, максимального розвитку слухо-зорового сприйняття, активної художньої та музично-ритмічної діяльності проводиться з опорою на провідні канали сприйняття (зір, дотик) та збережений слух. Учитель та асистент акцентують увагу на таких арт-терапевтичних практиках, як ізотерапія, казкотерапія, музикотерапія. Наприклад, створення музично-ритмічного супроводу до музики, спів у караоке, перегляд мультфільмів із піснями та субтитрами тощо.

Потрапляючи у заклад загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням, діти з порушенням зору потребують особливої уваги з боку команди супроводу. Особливості сприйняття та засвоєння ними творів мистецтва свідчать про те, що важливою умовою успішної корекційно-розвиткової роботи є організація цілеспрямованого вибіркового сприйняття змісту і форми художнього чи музичного образу [4].

Існують певні труднощі у процесі навчання цих дітей на уроках мистецької галузі, зокрема знижена пізнавальна активність, недосконалість сприйняття, невпевненість, несаможиттєвість, обмеження їхніх уявлень тощо. Виникає потреба цілеспрямовано використовувати спеціальні матеріали, адаптовані для навчання такої дитини [2]. Наприклад, учитель або асистент під час прослуховування певного музичного твору показує його рельєфне

зображення, допомагає розглянути його і передати зміст. Лише потім приступає до його вивчення. Велике значення має рельєфне малювання як компенсаторний засіб розвитку дітей із порушенням зору. Особливості сприйняття творів мистецтва в дітей з низькою пізнавальною активністю своєрідні й обумовлені складністю патології розвитку. У зв'язку зі зниженим рівнем функціонування вищих психічних функцій цим дітям властиві значні вади сприйняття, розуміння та засвоєння творів мистецтва: інактивність, вузькість, фрагментарність, уповільненість сприйняття, роз'єднаність слова та образу, порушення відчуття звуків, кольорів, недиференційованість сприйняття окремих виразних рухів, мімічних відтінків тощо.

Систематичне заохочення, похвала, мотивація до навчання засобами широкого спектра наочності під час сприймання ними художніх і музичних творів на предметах мистецтва поліпшують звуковисотний слух, ладове, музично-ритмічне відчуття. Надання необхідної підтримки, стимулювання активного мовлення, взаємодія на основі збагачення емоційного досвіду, розширення засобів комунікації і супроводу ігрової діяльності, залучення дітей до міжособистісних взаємин у дитячому колективі у процесі творчої діяльності позитивно впливає на мовлення цих дітей, їхню пізнавальну активність, моторику, розвиток емоційно-вольової сфери [4].

Варто зауважити, що мистецтво сприяє формуванню ключових компетентностей, зокрема, у процесі:

- усного висловлювання вражень від мистецтва; за допомогою коментування дорослого й оцінювання власної творчої діяльності (вільне володіння державною мовою/здатність спілкуватися рідною);

- здійснення елементарних розрахунків, наприклад, для встановлення пропорцій, запису ритму тощо (математична компетентність);

- спостереження за довкіллям, його дослідження і відтворення явищ природи засобами мистецтва (компетентності галузі природничих наук, техніки і технологій, екологічна компетентність);

- самостійного (чи за допомогою дорослого) використання інформаційних технологій для отримання мистецької інформації, художньої творчості (інформаційно-комунікаційна компетентність);

- формування вміння визначати власні художні інтереси, досягнення і потреби; прагнення доцільно використовувати свій час для пізнання, сприйняття, творчості (навчання впродовж життя);
- співпраці з іншими, зокрема участі у мистецьких заходах, прикрашенні середовища для друзів, сусідів;
- відповідальності за особистий і колективний результат;
- використання мистецтва для отримання задоволення, впливу на власний емоційний стан (громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей людей);
- опанування народних традицій, мистецтва рідного краю;
- толерантного ставлення до мистецтва різних народів (культурна компетентність);
- проявів творчої ініціативи та намагання її реалізувати, зокрема через втілення у практичній художньо-творчій діяльності (індивідуальній і колективній);
- презентації результатів власних мистецьких досягнень (підприємливість та фінансова грамотність);
- виявлення бажання впроваджувати нові ідеї (інноваційність) [3].

У дітей з особливостями розвитку моторики емоційно-образне сприйняття та засвоєння творів мистецтва відбувається в умовах обмеженості інформування. У процесі художньо-естетичного розвитку такого школяра слід урахувати особливості сприйняття ним художнього чи музичного матеріалу, вміння його оцінювати, відтворювати тощо. Оскільки в нього переважають емоції, що можуть бути неадекватні, плутані, фрагментарні, йому складно розрізнити прекрасне й потворне. Його сприйняттю властиві дифузність і не вибірковість. У більшості дітей із розладами моторної функції потенційно збережені функції для розвитку вищих форм мислення, проте астеничні прояви, низький запас знань, як наслідок соціальної депривації, приховують їхні пізнавальні можливості. Порушення м'язового тону, патологічні рефлекси, не сформованість рівноваги та координації, недорозвиненість дрібної моторики призводять до відсутності самостійності, концентрації, тривалого напруження, слабкості уваги, афективних порушень та інфантилізму в даній категорії дітей в цілому. Стає зрозумілим, що страждає їхня

пізнавальна сфера, психічні процеси, емоційно-вольова та особистісна сфера [22].

Важливою умовою їхнього успішного розвитку є організація цілеспрямованого вибіркового сприйняття змісту і форми музичної мови та художнього образу. Діти потребують створення таких умов у процесі навчальної діяльності, що дають змогу опанувати знання та уміння з опорою на збережені функції дитини. Наприклад, упровадження певних видів та елементів арт-терапії вчителем і асистентом із використанням новітніх технологій на предметах із різних видів мистецтва у процесі творчої діяльності (музикотерапія, пісочна терапія, ігрова терапія, ізотерапія, казкотерапія, кольоротерапія). Діти, які характеризуються неуважністю, гіперактивністю та імпульсивністю, яким важко зосередитися, спокійно сидіти, гратися, чути звертання до себе, доводити справу до кінця, уникають тривалого розумового напруження. Використання арт-терапії, зокрема елементів музикотерапії у певних видах корекційно-розвиткової роботи (рухова релаксація та злиття з ритмом музики; музично-рухові ігри та вправи; гра на дитячих шумових і музичних інструментах та ритмічна декламація; дихальні та гімнастичні вправи під музику тощо), допомагає деяким дітям упоратися з незграбністю, задовольняє надзвичайно активних. Саме тому, з одного боку, важливо створювати такі умови на предметах мистецтва, що розвиватимуть їхню спритність, моторність, працездатність, а з іншого – слід навчати дитину мріяти під час сприйняття творів мистецтва і заспокоюватися.

Разом з тим, невміння користуватися мовленням, підвищена чутливість, вразливість під час контакту з іншими в освітньому середовищі з метою комунікації спричиняє потребу у постійній підтримці асистента вчителя. На предметах з окремих видів мистецтва таку дитину можна вчити правильно вступати у процес взаємодії, підтримувати спілкування, стимулювати її творчу активність, допомагати долати психологічні бар'єри, вчити оптимально використовувати вербальні й невербальні комунікативні засоби, розширювати коло спілкування, налагоджувати взаємодію через наслідування навичок дорослого, формувати комунікативні навички шляхом розвитку мовлення, розуміння мови (вербальні або візуальні засоби за допомогою конкретних понять або образних символів; за допомогою жестів або письма; використання допоміжної комунікації) [2].

Враховуючи корекційно-розвитковий потенціал цих предметів, дитину можна по-різному долучати до творчої діяльності. Наприклад, використовувати елементи арт-терапії на уроках: слухати співи і підмузикувати замість повноцінного вивчення твору, відтворювати елементи художнього образу на папері, виконувати частково ігрову вправу. Головне – це постійна взаємодія з навколишнім світом.

З огляду на все вищезгадане, педагогам важливо застосовувати арт-терапевтичні технології у роботі з молодшими школярами з ООП на предметах мистецтва, тому що практично кожна дитина в таких умовах може виявити певні зусилля, отримавши підтримку, самовиразитися, налагодити контакт з іншими, реалізувати свій творчий потенціал. Зрозуміло, що все це вимагає від учителя та асистента різноманітних дидактичних методів і прийомів роботи, що спрямовані на підтримку стійкого пізнавального інтересу, оволодіння мисленнєвими операціями, розвитку емоційної чуйності та творчих здібностей і уподобань кожного учня.

Відповідно до функцій, що покладені на асистента вчителя (допомога вчителю в забезпеченні особистісно зорієнтованого, індивідуального підходу в освітньому процесі), модель його діяльності може бути укладена в певний алгоритм [4]. На предметах мистецької освітньої галузі, як і на інших предметах, алгоритм роботи асистента ґрунтується на висновку ІРЦ, де зазначено рекомендовану освітню програму, та на результатах вивчення й діагностування дитини з особливими освітніми потребами у закладі освіти і матеріалах розробленої індивідуальної програми розвитку.

Алгоритм організації освітньої діяльності вчителя та асистента на уроках щодо роботи за змістовою лінією мистецької галузі з дітьми з ООП, які мають різні ступені пізнавального розвитку передбачає: відображення у другій колонці таблиці «Зміст роботи вчителя» ходу уроку, на якому вчитель представляє тему, об'єднує клас у групи, дає завдання, працює з кожною групою та надає допомогу за потреби, організовує презентацію роботи груп, проводить заключне обговорення з теми уроку. На цьому етапі асистент безпосередньо допомагає виконувати завдання дитині в індивідуальній роботі або в малих групах у процесі уроку. Третя колонка «Зміст роботи асистента вчителя» містить алгоритм використання арт-терапевтичних вправ як особливого засобу

засвоєння програмового матеріалу дитиною з ООП. У ній містяться основні елементи арт-терапії для застосування їх під час уроків мистецької галузі: ізотерапія (малювання, аплікації, ліплення, кольоротерапія тощо); казкотерапія (створення казки, розповіді, пригоди до прослуханого музичного твору, театралізація, ігри тощо); танцювально-рухові прийоми (передача почуттів через рухи, ритмічні та рухові загадки, ритмічно-руховий супровід до пісні, вірші з музичним супроводом тощо); музикотерапія (рецептивне сприйняття музики (чуттєве); рухова релаксація та злиття з ритмом музики; музично-рухові ігри та вправи; вокалотерапія (співи); гра на дитячих шумових і музичних інструментах та ритмічна декламація; дихальні та гімнастичні вправи під музику).

Результати експериментального дослідження цієї теми у магістерському дослідженні та власний досвід роботи на посаді асистента вчителя дозволяє надати деякі методичні рекомендації. Зокрема, привчати дитину з ООП творчо звітувати про діяльність. Для цього спочатку варто показувати як необхідно робити звіт, ставили запитання, за якими учень в розгорнутій і послідовній формі намагатиметься відтворювати процес виконаної роботи, тобто навчалася творчо мислити. Окрім того, важливою умовою творчого розвитку на професійному рівні, під час уроків трудового навчання, є спеціальна робота над засвоєнням термінологічного словника. Вивчаючи новий матеріал, необхідно, щоб обов'язковою була словникова робота.

Особливу увагу також варто приділити оцінюванню: позитивна оцінка надихає дитину. Оцінювання проводиться в формі бесіди, обговорення, під час яких у учениці формувалися навички вільного спілкування, збільшувався словниковий запас, виникали нові бажання. Такий підхід вимагає визначення деяких критеріїв оцінювання творчої діяльності учнів: самостійність – це вміння учня на основі особистого досвіду планувати власну діяльність, проводити її в тісному зв'язку з життям, правильно ставитися до праці; винахідливість – це показник якості виробу. Добре засвоєні учнем на уроках навички та вміння дозволяють йому використовувати раціональні прийоми і способи дій під час роботи над виробом; виразність також є одним із критеріїв оцінювання творчості.

Також, до методичних рекомендацій варто віднести відслідковування динаміки прогресу розвитку дитини з ООП під

час навчального процесу та виявлення труднощів у засвоєнні матеріалу через журнал спостереження, адже за цими результатами працює уся команда педагогічного супроводу.

Отже, урахування рівня пізнавального розвитку дитини з опорою на її сенсорний розвиток відкриває шляхи застосування різних арт-терапевтичних методик. Опанування учнями мистецтва у початковій школі ґрунтується на засадах компетентнісного, особистісно зорієнтованого, діяльнісного, ігрового та інтегративного підходів. Зокрема, засвоєння знань та вміння співати (вокалотерапія) сприяє формуванню ключової компетентності вільного володіння мовою або здатності спілкуватися рідною мовою. Уміння визначати ритм, відтворювати його, записувати ритмічний малюнок (музикотерапія), розміщувати аплікацію на папері (ізотерапія) тощо допомагають сформувати математичну компетентність. Використання інформаційних технологій самостійно чи за підтримки дорослого формує в дітей інформаційно-комунікаційну компетентність. Формування звички навчатися впродовж усього життя також реалізується у творчій діяльності, бо тут формуються інтереси, потреби, прагнення, уподобання, смаки на все життя. Через участь у культурних заходах школи, де діти можуть демонструвати свої роботи, виявляти таланти в усіх сферах творчої діяльності, формується громадянська та соціальна компетентності.

Список використаних джерел

1. Інклюзивна освіта на Полтавщині URL: <http://poippo.pl.ua/inkl-osv/inkliuzivna-osvita-na-poltavshchyni>
2. Інклюзія в мистецькій освіті: виклики, практики, перспективи: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнарод. участю), 6-7 груд. 2019 р. / за заг. ред. М. М. Бриль. Київ: ДНМЦЗКМО, 2019. 420 с.
3. Квітка Н. О. Арт-терапевтичні технології як засіб корекційно-розвиткового впливу. К.: 2018. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/718665/1/>
4. Коваль Л. В. Організація діяльності асистента вчителя щодо забезпечення індивідуалізації навчання учнів з особливими освітніми потребами. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2015. Вип. 10. С. 93-97.
5. Постанова «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 346 і від 14 червня 2000 р. № 963» від 18 серпня 2012 р. № 635. К. : Кабінет Міністрів України.